

Hacı Paşa'nın Şifâü'l Eskâm ve Devâü'l-Âlâm Adlı Eserindeki Şurup Formülleri Syrup Formulas in Shifa al-Askam and Deva al-Alam by Hadji Pasha

*Sevgi Şar**
*Bilge Sözen Şabne***
*Miray Arslan****

Özet

Bilinen en eski meslekler arasında yer alan eczacılık mesleğine ait bilgilere pek çok tıp tarihi eserinde rastlamak mümkündür. Önemli bir tarihi geçmişe sahip olan Anadolu'da da tıp ve eczacılık konusunda değerli eserler yazılmıştır. Eski Anadolu Türkçesi döneminde, çeşitli bilim dallarında yazılmış tıp yazmaları arasında *Şifâü'l Eskâm ve Devâü'l-Âlâm* önemli bir yer tutmaktadır. Eser, 14. yüzyılın ikinci yarısında ve 15.yüzyılın başlarında yaşamış, çağının ünlü hekimlerinde Hacı Paşa adıyla bilinen Celâlüddin Hızır tarafından yazılmıştır. Adının anlamı "hastalıkların şifası ve ağrıların tedavisi hakkında kitap" olan eserin ilk iki bölümü teorik ve pratik bilgilerden oluşmaktadır. Üçüncü ve dördüncü bölümlerde ise hastalıklardan ve tedavilerinden bahsedilmektedir.

Eserde süzölmüş gül şurubu, nilüfer şurubu, menekşe şurubu, turunc şurubu, limon şurubu, sandal şurubu, ipek şurubu, elma şurubu, ayva şurubu, dut şurubu, tatlı nar şurubu, ekşi nar şurubu ve üzüm şurubu gibi çeşitli şurupların hazırlanışı ile hangi hastalıklarda kullanıldıklarına ve etkilerine yer verilmiştir.

Bu çalışmada, eserde yer alan şuruplar incelenmiş ve eserde belirtilen etkileri ile günümüzdeki etkileri karşılaştırılarak konu etraflı olarak tartışılmıştır.

Anabtar Kelimeler: Hacı Paşa, Celâlüddin Hızır, Şuruplar, Osmanlı Tıbbı, *Şifâü'l Eskâm ve Devâü'l-Âlâm*

Abstract

Pharmacy is one of the oldest professions. There is a lot of information about this profession in several history of medicine works. Many valuable books about medicine and pharmacy were written in Anatolia which has an important historical background. Shifa al-Askam

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, Eczacılık İşletmeciliği Anabilim Dalı, e-mail: sevgisar98@gmail.com

** Uzm.Ecz.Arş. Gör., Hacettepe Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Eczacılık İşletmeciliği Anabilim Dalı, e-mail: bilgesozen@yahoo.com

*** Arş. Gör., Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, Eczacılık İşletmeciliği Anabilim Dalı, e-mail: msevuktekin@ankara.edu.tr

and *Deva al-Alam* has an important place in the various medical works written in the period of old Anatolian Turkish language. The book is written by a famous physician in his *Celâl al-Dın Hızır* known as Hadjı Pasha who lived between the second half of the 14th century and beginning of the 15th century.

The meaning of its title is healing of diseases and treatment of pains. Its first and second chapters consist of theoretical and practical knowledge. The third and fourth chapters give the diseases and treatments.

The preparation and effects of some syrups like filtered rose syrup, water lily syrup, violet syrup, orange syrup, lemon syrup, sandalwood syrup, silk syrup, apple syrup, quince syrup, mulberry syrup, sweet pomegranate syrup, sour pomegranate syrup and grape syrup are given in the book.

In this study, the syrup formulas in the book were investigated one by one. Also, the given and current effects of the syrups were compared and the subject was discussed in details.

Keywords: Hadjı Pasha Celâl al-Dın Hızır, Syrups, Ottoman Medicine, *Şifâ al-Askam* and *Deva al-Alam*

Celâliiddin Hızır – Hacı Paşa

Bilinen en eski meslekler arasında yer alan eczacılık mesleğine ait bilgilere pek çok tıp tarihi eserlerinde rastlamak mümkündür. Önemli bir tarihi geçmişe sahip olan Anadolu’da da tıp ve eczacılık konusunda değerli eserler yazılmıştır.

Eski Anadolu Türkçesi döneminde, çeşitli bilim dallarında yazılmış tıp yazmaları arasında *Şifâü’l-Eskâm ve Devâü’l-Âlâm* önemli bir yer tutmaktadır. Eser, Hacı Paşa adıyla bilinen Celâliiddin Hızır tarafından yazılmıştır.

Asıl adı *Hızır bin Ali bin Hattab* olan Hacı Paşa’nın hangi tarihte dünyaya geldiği kesin olarak bilinmemekle birlikte, XIV. yüzyılda Karamanoğulları’nın idaresinde bulunan Konya’da doğduğu tahmin edilmektedir. Ancak bazı rivayetlere göre Hacı Paşa’nın Aydın’da doğduğu belirtilmektedir.¹

Anadolu Beylikleri Devri’nin sonlarında ve Osmanlı Dönemi’nin başlarında yaşamış olan Hacı Paşa, ilk ve medrese tahsilini Konya’da tamamladıktan sonra, ilim tahsili için Mısır’a gönderilmiştir. Mısır’da iken *Hızır bin Ali* adıyla anılan, Medrese-i Şeyhun’da eğitim alan Hacı Paşa, dini ilimler üzerine öğrenimini tamamlamasına rağmen geçirdiği bir hastalık sonrasında ilgi alanını değiştirmiştir. Bu olay onu Tıp Fakültesine sürüklemiş ve bu alanda çok da başarılı bir hekim olmuştur. Kahire’de Mansuriye Kalavun Hastanesi’ne hekim, hatta rivayete göre başhekim tayin edilmiştir.²

¹ Esin Kahya, *Türk Bilim İnsanları*, Nobel Yayınları, Ankara 2013, s. 147; Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1991, s. 21-25.

² Kemal Göde, “Hacı Paşa’nın Yaşadığı Devir (1335-1423)”, *Konyalı Hekim Hacı Paşa*, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayın No: 3, Kayseri 1986, s. 13-16; Ahmet H. Köker, “Konyalı Hekim Hacı Paşa’nın Hayatı”, *Konyalı Hekim Hacı*

Türk-İslam dünyasının en büyük hekimlerinden biri olarak değerlendirilen Hacı Paşa, Konya'ya dönerek, *Aydınoglu Fabreddin İsa Bey*'in daveti ile Selçuk'a giderek, *Şifâü'l-Eskâm ve Devâü'l-Âlâm* isimli Arapça tıp kitabını 1381 de tamamlayarak İsa Bey'e ithaf etmiştir.³

Sabuncuoğlu'nun "bir ehl-i hüner" diye bahsettiği Hacı Paşa, Selçuk ve Birgi'de bilimsel ve tıbbi çalışmalarını başarı ile devam ettirmiştir.

Ölüm tarihi ve yeri hakkında kesin bir bilgi olmamakla birlikte, onun 1423 veya 1424'te tahminen 90 yaşlarında öldüğü ve Birgi'de Hızırlık/Hıdırlık denilen yere defnedildiği söylenmektedir.⁴

Hacı Paşa'nın *Molla Fenari* ve *Seyyid Şerif Cürcani* gibi isimlerle de yakın arkadaş olduğunun bilinmesi, onun hekimlik kimliğinin yanı sıra önemli bir düşünür olduğunu da ortaya koymaktadır.⁵

Anadolu'nun *İbni Sina*'sı olarak bilinen Hacı Paşa'nın eserlerinde kendinden önce gelen pek çok ünlü hekimin aktardığı bilgiden de yararlandığı bilinmektedir.⁶ Edindiği tecrübeler doğrultusunda kazandığı bilgileri oldukça sade bir biçimde eserlerine aktaran Hacı Paşa sayesinde Osmanlı Tıbbının en yüksek devirlerinden birinin yaşandığı belirtilmektedir.⁷ Eserleri ise şu şekilde sınıflandırılabilir:⁸

Şer'i Olanlar

- Mecma'ü-envâr fi cem'î'l-esrâr
- Mesâlikü'l-keâm fi Mesâil'î'l-keâm
- Metâli'ü'l-envâr şerhine haşiye

Tıpla İlgili Olanlar

Arapça

- Şifâü'l-Eskâm ve Devâü'l-Âlâm
- Kitâbü't-te'âlim
- Kitâbü'l-ferîde

Paşa, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayın No: 3, Kayseri 1986, s. 17-20; A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 21-25.

³ K. Göde, "Hacı Paşa'nın Yaşadığı Devir (1335-1423)", *Konyalı Hekim Hacı Paşa*, s.13-16.

⁴ *A.g.e.*, s.13-16.

⁵ E. Kahya, *Türk Bilim İnsanları*, s.147; A.Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 21-25.

⁶ *A.g.e.*, s. 21-25; Özcan Aşçıoğlu, "Hacı Paşa ve Deontoloji", *Konyalı Hekim Hacı Paşa*, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayın No: 3, Kayseri 1986, s. 39-44.

⁷ Osman Şevki, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları No:1296, Ankara 1991, s. 50-51.

⁸ A.H. Köker, "Konyalı Hekim Hacı Paşa'nın Hayatı", *Konyalı Hekim Hacı Paşa*, s.17-20.

- Elkümmyü'l-Celâli

Türkçe

- Müntehâb-ı Şifâ
- Teshilü'ş Şifâ

İsimsiz Olan ve Ona Atfedilen Risaleler

Arapça

- Usûlü Hamse

Türkçe

- Bevâsır
- İhtilaç-nâme

Şifâü'l Eskâm ve Devâü'l-Âlâm

Halk tıbbı ve tarihsel tıbbın birbirleri ile ilişkisi göz ardı edilemez. Bu nedenle tarihsel tıp uygulamalarına yönelik araştırmalar, halk tıbbındaki uygulamaların da anlaşılabilmesi için büyük önem taşımaktadır.⁹

Osmanlı Dönemi'ndeki ilk tıp kitapları arasında yer alan ve Hacı Paşa tarafından yazılan *Şifâü'l Eskâm ve Devâü'l-Âlâm* adlı kitap 14. ve 15. yüzyıl Osmanlı tıp ve eczacılık uygulamaları hakkında detaylı bilgi içeren bir eserdir.¹⁰ Eser ülkemizde aşağıdaki kütüphanelerde bulunmaktadır:¹¹

- Topkapı Sarayı III. Ahmet Kütüphanesi (Orijinal nüsha) (Kayıt No: 2070),
- Süleymaniye Kütüphanesi İbrahim Paşa (Kayıt No: 933),
- Konya Müzesi Kütüphanesi (Kayıt No: 6358),
- Edirne Selimiye Kütüphanesi (Kayıt No: A.Y. 894),
- Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kütüphanesi (Eski Kayıt No: 366-3)
- Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi (Arşiv No: 34 Nk 3543)
- Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi (Arşiv No: 34 Atf 1963)
- Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi (Arşiv No: 34 Fa 974)

⁹ Zafer Önler, *Celâliüddin Hızır (Hacı Paşa) – Müntahab-ı Şifâ*, Türk Dil Kurumu Yayınları No.559, Ankara 1990, s. 5-8.

¹⁰ Naşid Baylav, *Eczacılık Tarihi*, Yörük Matbaası, İstanbul 1968, s. 110.

¹¹ O. Şevki, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*, s. 180-181; Bedii Şehsuvaroğlu, *Eczacılık Tarihi Dersleri*, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul 1970, s. 285; Türkiye Kültür ve Turizm Bakanlığı, Türkiye Yazmaları <https://www.yazmalar.gov.tr/kutuphane.php> Erişim Tarihi:26.06.2014.

➤ Konya Karatay Yusufaga Kütühanesi (Arşiv No: 4 Yu 4982)

Bu çalışmada Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kütüphanesi'ndeki (Eski Kayıt No: 366-3) nüsha kullanılmıştır.¹² Avrupa filigranlı kâğıda yazılmış olan bu el yazması nüsha 18x27x3.5 santimetre boyutlarında 260 yapraktan oluşmaktadır. Süslemeleri kırmızı yaldızlı güneş motifli olan eserin cildi deri kaplıdır. Ancak söz konusu eserin kütüphanenin taşınması ve yeniden düzenlenmesi sırasında kayıtlardan çıktığı tespit edilmiştir. Bu nedenle yeni kayıt numarasına ulaşılamamıştır.

Şifâü'l-Eskâm ve Devâü'l-Âlâm, “hastalıkların şifası ve ağruların tedavisi bakımında kitap” anlamında olan eserin ilk iki bölümü teorik ve pratik bilgilerden oluşmaktadır. Üçüncü ve dördüncü bölümlerde ise hastalıklardan ve tedavilerinden bahsedilmektedir.

Hacı Paşa'nın, bu eserin ilk bölümünde anatomi bilgilerine ağırlık verdiği görülmektedir. Dişler, kemikler, gözler, kulak, ağız, solunum yolları, diyafram, kalp, mide, karaciğer, dalak ve mesane gibi çeşitli organlara ait bilgiler de bu bölümde yer almaktadır. Nabız, idrar ve gaitadan da birinci bölümde ayrıntılı olarak bahsedilmektedir.

Şifâü'l-Eskâm ve Devâü'l-Âlâm adlı bu eserde ayrıca, sağlık açısından iyi veya kötü olarak değerlendirilebilecek bilgilere de yer verilmektedir. Nabız, iştah ve uyku düzeni ile ilgili bu bilgiler değerlendirilerek hastanın sağlam bir yapıya sahip olup olmadığının belirlenebileceği vurgulanmaktadır.

Kitapta bütün bu bilgilerin yanı sıra, doğum, beslenme gibi sağlığı ilgilendiren çeşitli konularda da ayrıntılı bilgi ve değerlendirmelerin bulunduğu dikkati çekmektedir. Ayrıca eserin sonundaki deontolojik bilgiler de büyük önem taşımaktadır.¹³

Hacı Paşa, bu eserinde ilaçların saklanması ve hastalıkların tedavisinde ilaçla tedavi, keserek tedavi, yakma tedavisi, alçılama ile tedavi ve çıkık tedavisi gibi çeşitli yöntemlerin uygulanabileceğini belirtmiştir.

Eserde bazı hastalıklarda ilaç olarak kullanılacak yiyeceklerle ilgili bilgilerin yanı sıra yine bazı hastalıkların tedavisine yönelik olarak hazırlanabilecek çeşitli şurup formüllerine de yer verilmiştir.^{14,15} Bu bölümde:

➤ Süzölmüş Gül Şurubu,

¹² Hacı Paşa, *Şifâü'l-Eskâm ve Devâü'l-Âlâm*.

¹³ B. Şehsuvaroğlu, *Eczaçılık Tarihi Dersleri*, s. 285.

¹⁴ Enver Şengül, Nehir Ağırseven, “Sultan II. Bayezid Külliyesi Tıp Medresesi ve Burada Okutulan Hekimliğe ait Kitaplar”, *Lokman Hekim Journal*, 2(1) (2012), s.15-20.

¹⁵ Ahmet Acıduman, Önder İlgili, “ Erken Dönem Türkçe Tıp Yazmalarından Hacı Paşa'nın (Celalüddin Hızır) Teshil Adlı Eserinde Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Üzerine Bir Ön Çalışma”, *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, 54 (2011), s. 231-243.

- Nilüfer Şurubu,
- Menekşe Şurubu,
- Turunç Şurubu,
- Limon Şurubu,
- Sandal Şurubu,
- Elma Şurubu,
- Ayva Şurubu,
- Dut Şurubu,
- Tatlı Nar Şurubu,
- Ekşi Nar Şurubu
- Üzüm Şurubu

gibi çeşitli şurupların hazırlanışı ile hangi hastalıklarda kullanıldıklarına ve etkilerine ait bilgiler bulunmaktadır.¹⁶

Hacı Paşa'nın şuruplarının terkinde yer alan bitkiler hakkında günümüzde bilinenler Tablo 1'de sunulmaktadır.

Bu formülasyonlarda yer alan bitkilerin Latince karşılıkları, içerdikleri etkin maddeler ve literatüre kayıtlı olan kullanımları; pek çok Farmasötik Botanik, Farmakognozi ve tıbbi bitkilerle ilgili bilgileri içeren yerli ve yabancı kitaplardan karşılaştırmalı taranarak belirlenmiştir.¹⁷ O dönemde tedavide kullanımları incelenerek, etkileri ve taşıdıkları etkin maddelere göre bugünkü kullanımlarıyla karşılaştırılmıştır.

¹⁶ H. Paşa, *Şifâü'l-Eskâm ve Devâü'l-Âlâm*.

¹⁷ Turhan Baytop, *Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi*, İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayınları No:79, İstanbul 1984; Elçin Gürkan, Deniz V. Öndersev, Melek Ulusoylu, Zeynep Göztaş, Neşe Dinçşahin, *Bitkisel Tedavi*, Marmara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayınları No: 19, İstanbul 2007; Bayhan Çubukçu, Günay Sarıyar, Ali Hikmet Meriçli, Nurhayat Sütlüpinar, Afife Mat, Filiz Meriçli, *Fütoterapi Yardımcı Ders Kitabı*, İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayınları No: 79, İstanbul 2002; Ulvi Zeybek, Muzaffer Haksel, *Türkiye'de ve Dünya'da Önemli Tıbbi Bitkiler ve Kullanımları*, Zade Sağlık Yayınları, Konya 2010; Ömür Demirezer, Tayfun Ersöz, İclal Saraçoğlu, Bilge Şener, *Tedavide Kullanılan Bitkiler-FFD Monografileri*, Akademisyen Kitapevi, Ankara 2011; Nimet Özata, *Fütoterapi ve Aromaterapi*, Doğan Kitap, İstanbul 2009; Kamil Karamanoğlu, *Farmasötik Botanik Ders Kitabı*, Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi yayınları No: 24, Ankara 1973; Nevin Tanker, Mehmet Koyuncu, Maksut Coşkun, *Farmasötik Botanik*, Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayınları No: 88, Ankara 2004; Metin Tanker, Nevin Tanker, *Farmakognozi*, Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayınları No:65, Ankara 1998; Joerg Gruenwald, *PDR for Herbal Medicine*, Medical Economics Company, New Jersey 2000; Erdem Yeşilada, *Doğadan Gelen Sağlık: Bitki Çayları*, Era Yayıncılık, İstanbul 2011.

Tablo 1: Eserdeki şurupların terkininde yer alan bitkilerin günümüzde bilinen bazı özellikleri

Türkçe Adı	Osmanlıca Adı	Latince Adı	Familiyası	Etken Maddesi	Literatürde Bildirilen Kullanımları
Gül	Gül	<i>Rosa gallica</i> ve diğer Türler	Rosaceae	Uçucu yağ, flavon heteroziti, şeker, tanen	Kabız, sakinleştirici, iştah açıcı ve damar büzücü, antienflamatuvar, koku verici, antiseptik, spazmlara karşı. Ayrıca boğaz ağrılarında
Nilüfer	Abû	<i>Nymphaea alba</i>	Nymphaeaceae	Tanen, nişasta, glikoz, reçine, nimfein heteroziti	Çiçekleri cinsel gücü azaltıcı, yatıştırıcı ve uyuşturucu, rizomları büzücü ve kabız
Hercâi menekşe	Benefsec	<i>Viola tricolor</i>	Violaceae	Saponinler, uçucu yağ, violin alkaloidi, tanen, müsilağ, salisilik asit türevleri, antosiyan ve flavon türevleri	İdrar söktürücü, yumuşatıcı ve kan temizleyici, ayrıca deri hastalıklarında
Turunç	Nârenc	<i>Citrus aurantium</i>	Rutaceae	Uçucu yağ, pektin, rezin, acı madde ve flavon türevi glikozitler	İştah açıcı, midevi, lezzet ve koku verici, hafif sedatif
Safran	Za'ferân	<i>Crocus sativus</i>	İridaceae	Uçucu ve sabit yağ, acı madde (pikrokrosin) ve kırmızı renkli boyar madde (krosin)	Sinir sistemi uyarıcısı, iştah açıcı, adet söktürücü, koku ve renk verici, spazm çözücü, midevi, teskin edici, çarpıntı giderici
Sandal Ağacı	Sendel-Sandal	<i>Santalum album</i>	Santalaceae	Tanen, rezin	Ağrı kesici ve kusmayı önleyici, ayrıca idrar yolu hastalıklarında
Nar	Cüllenâr-cülnâr	<i>Punica granatum</i>	Punicaceae	Tanen ve pelletierin alkaloidi	Tenyaya karşı ve büzücü
Hindistan Hurması (Demirhindi)	Temürhindi	<i>Tamarindus indica</i>	Leguminosae	Organik asitler, şeker, pektin	Müşhil, midevi, laksatif ve astım tedavisinde
Elma	Tuffah	<i>Malus domestica</i>	Rosaceae	Kafeik asit, pektin, vitamin	Karın ağrısı ve ishal giderici
Ayva	Sefercel	<i>Cydonia vulgaris</i>	Rosaceae	Sabit ve uçucu yağ, şeker, asitler, tanen, pektin, Vit.C, glikozit	Deri üzerinde yumuşatıcı, yatıştırıcı, kabız, ayrıca çocuk ishallerinde, boğaz hastalıklarında ve mide Rahatsızlıklarında
Dut	Tüt	<i>Morus alba</i> , <i>Morus nigra</i>	Moraceae	Şekerler, organik asitler, pektin, Vit. C ve boyar maddeler	Müşhil, şeker düşürücü, diş eti iltihabı giderici ve ağız ve boğaz hastalıklarında
Nane	Na'nâ'	<i>Mentha piperita</i>	Labiatae	Rezin, flavonlar, kafeik, rosmarinik asit, triterpenik	Sinirsel kökenli mide bulantılarını kesici, antibakteriyel, spazm

				maddeler, tanen ve uçucu yağ	çözücü, tansiyon düşürücü, anestezi, mideyi, uyarıcı, gaz söktürücü ve koku verici olarak, ayrıca soğuk algınlığında üst solunum yolu antiseptiği, adale ve sinir ağrıların masajla tedavisinde
Ağaçkavunu	Utruc	<i>Citrus medica</i>	Rutaceae	Uçucu yağ, Vit C, sitrik asit ve flavon türevleri	Mideyi ve kurt düşürücü
Üzüm	İneb	<i>Vitis vinifera</i>	Vitaceae	Şekerler, organik asitler ve tanen	İdrar artırıcı, iştah açıcı, uyarıcı, müşhil, kuvvet verici ve yatıştırıcı
İncir	Tın	<i>Ficus carica</i>	Moraceae	Şekerler, pektin, yağ ve vitaminler	Müşhil, laksatif, sütü sigillere karşı, taze yaprak lapası çıbanların olgunlaştırılmasında ve bronşitte
Çin Tarçını	Seliha	<i>Cinnamomi cassiae</i>	Lauraceae	Tanen ve uçucu yağ	Kabız, gaz söktürücü ve antiseptik
Biber (<i>Darıfulül</i>)	Dâr-i fulül	<i>Piper longum</i>	Piperaceae	Rezin, uçucu yağ ve piperin adlı acı madde	Mideyi, öksürük kesici, iştah açıcı ve baharat olarak
Zencefil	Zencebil	<i>Zingiber officinale</i>	Zingiberaceae	Nişasta, rezin ve uçucu yağ	Uyarıcı, yatıştırıcı, kızdırıcı, gaz ve ter söktürücü, kusmayı önleyici, iştahsızlık giderici, kan dolaşımını düzenleyici, öksürük kesici
Beyaz Haşhaş	Cülcülân-ı habeşe	<i>Papaver somniferum</i>	Papaveraceae	Afyon alkaloidleri, kauçuk, organik asitler	Ağrı kesici ve uyutucu, öksürük kesici, ishal durdurucu, spazm giderici
Kuşkonmaz	Helyun	<i>Asparagus officinalis</i>	Liliaceae	Şekerler, saponin, uçucu yağ ve asparagin	İdrar söktürücü ve kum düşürücü
Nergis	Nercis	<i>Narcissus tazetta</i>	Amaryllidaceae	Zehirli alkaloidler	Müşhil, ateş düşürücü ve kusturucu
Karanfil	Karanfül	<i>Eugenia caryophyllata</i>	Myrtaceae	Uçucu ve sabit yağ, tanen ve karyofillin	Uyarıcı, mideyi, antiseptik, analjezik, spazm giderici ve kuvvetlendirici

Eserde Yer Alan Bazı Şurup Formülleri ve Günümüzde Bilinen Kullanımları

1. Süzölmüş Güll Şurubu

“Güll petalleri suda beyazlaşınca kadar kaynatılır, süzölmö, yeniden kaynatılır, tekrar süzölmö. Bu işlem yedi sekiz kere tekrarlanır, süzölmö. Süzölmöünün iki katı ağırlığında şeker ilave edilir, kaynatılır, oluşın köpük alınır, soğütöldükten sonra bu şurup safra söktöürücü, göğüs yumuşatıcı ve mide asitlerine karşı kullanılır.”

Günümüzde güllün tıbbi alanda kullanımını incelendiğinde boğaz ağrıları ve spazmlara karşı kullanımının eserde belirtilen kullanımlarla ilgili olabileceği değerlendirilmektedir.

2. Nilüfer Şurubu

“Taze nilüfer çiçeklerinin yeşil yaprakları atılır, sapları kesilir, üzerine ağırlığının dört katı su ve bir buçuk katı şeker ilave edilir, şurup kıvamına gelinceye kadar kaynatılır. Taze nilüfer çiçeği bulunmazsa kurutulmuş çiçekler kullanılabilir. Bu şurup öksürük kesici, baş ağrılarına karşı ve serinletici olarak kullanılır. Ayrıca barsakları yumuşatıcı etkisi de vardır.”

Günümüzde nilüferin tıbbi kullanıma ilişkin bilgilerle karşılaştırıldığında şurubun öksürük ve baş ağrısı kesici etkisinin, günümüzde bilinen yatıştırıcı ve uyuşturucu etkisinden kaynaklanabileceği düşünülmektedir.

3. Menekşe Şurubu

“Nilüfer şurubu gibi hazırlanır, öksürük kesici, idrar yolları antiseptiği, idrar ve safra söktöürücü, barsakları yumuşatıcı etkileri vardır.”

Menekşenin günümüzdeki kullanımları incelendiğinde görölen yumuşatıcı etkisinin, şurup formölünde belirtilen barsak yumuşatıcı etkisi ile ayrıca idrar söktöürücü etkisinin paralel olduğu değerlendirilmektedir.

4. Turunç Şurubu

“Bir miktar suya şeker ilave edilip turunçla beraber kaynatılır oluşın köpük alınıp atılır, kabuğu soyulmuş arpa ilave edilir, uygun bir kıvama geldikten sonra ateşten indirilir, süzölmö, safran ve güll suyu eklenir, mide ve kalbi kuvvetlendirici etkisi vardır.”

Turuncun midevi ve kuvvet verici özellikleri ile birlikte, bu şurubun formölünde yer alan safranın da midevi etkisinin yanı sıra teskin edici ve çarpıntı giderici etkileri, şurup için belirtilen etkileri destekler niteliktedir.

5. Sandal Şurubu

“On dirhem beyaz sarımsı soğutulmuş sandal alınır, yarım ratl (ratl: 1 litreye kadar olan bir sıvı ölçüğü¹⁸) gül suyunda iki gün iki gece bekletilir, süzülür, gül suyu ayrılır, sandal suyla kaynatılır, süzülür, süzüntüye şeker ilave edilir, belli bir kıvam alınca kadar kaynatılır. Bu şurubun kanlı ishal kesici etkisi bulunmaktadır.”

Sandal ağacının bileşimindeki tanenden dolayı günümüzde bilinen kabız etkisi, şurup formülünde belirtilen ishal kesici etki ile örtüşmektedir.

6. Tedbirli Sandal Şurubu

“Otuş dirhem sandal iyice ufalanır, yarım ratl sirke ilave edilir, bir gün bir gece bekletilir, üzerine üç ratl su ilave edilip bir ratla düşünceye kadar kaynatılır, süzülür, süzüntü üzerine yarım ratl acı nar suyu, yarım ratl Hindistan burması suyu, üç ratl şeker eklenerek hafif ateşte kaynatılır. Bu şurup kalp, mide, karaciğer hastalıklarına karşı kullanılır, Hindistan burması suyu ve acı nar suyu ilave edilmeden hazırlanan şekli ishal kesici etkilidir.”

Mide ve karaciğer hastalıklarına karşı kullanılabilmesi belirtilen tedbirli sandal şurubunun bu midevi etkisinin, içeriğindeki Hindistan hurmasından kaynaklanabileceği düşünülmektedir. Ancak şurup için belirtilen diğer kullanımların, içeriğindeki diğer günümüzdeki kullanımları ile örtüşmediği görülmektedir.

7. Elma Şurubu

“Elmanın kabuğu soyulup çekirdekleri alındıktan sonra bir havanda dövülür, sıkılır, süzülür, kaynatılarak üzerinde oluşan köpük alınır, kaynatma işlemi hacmin yarıya inmesine kadar devam edilir, iyi bir elma şurubu elde etmek için her yarım ratl elma suyu için bir ratl şeker ilave edilir. Bu şurup sakinleştirici olarak kullanılır.”

Elmanın günümüzde sıklıkla bağırsak hareketlerini düzenlemek amacı ile kullanıldığı bilinmektedir. Bu nedenle söz konusu şurup için belirtilen sakinleştirici etkinin günümüzdeki bilgilere uygun olmadığı ortaya çıkmaktadır.

8. Ayva Şurubu

“Ayva sapı ve tohumları alındıktan sonra taş bir havanda dövülür, sıkılır, süzülür, kaynatılır her dört okka süzüntü için yarım ratl şeker ilave edilir, kıvamlı bir hal alınca ateş üzerinden indirilir, iştah açıcı ve güç verici etkileri vardır, ancak kabızlığa neden olur.”

Günümüzde ayvanın bilinen kuvvet verici ve kabız etkisinin şurubun belirtilen etkilerinde rol oynadığı düşünülmektedir.

¹⁸ Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Doğu Ltd. Şti. Matbaası, Ankara 1970, s. 1054.

9. Dut Şurubu

“Birkaç ratl dut iki buçuk ratl şeker ilavesi ile ateş üzerinde kaynatılıp belli bir kıvama getirilir, bu şurup ağrılara karşı kullanılır.”

Şurup formülünde belirtilen etkinin, dutun günümüzdeki kullanımları ile uyuşmadığı düşünülmektedir.

10. Tatlı ve Ekşi Nar Şurupları

“Olgun ince kabuklu kırmızı nar alınıp tahta bıçakla kabuğu sıyrılır, taneleri iç kabuğundan ayrılır, sıkılır, süzülür, her dört okka nar suyu için bir ratl şeker ilave edilip belli bir kıvam almaya kadar kaynatılır, öksürük kesici ve göğüs ağrılarına karşı kullanılır.”

Narın tıbbi amaçlı kullanımının tenya giderici etkisinden kaynaklandığı, bunun yanı sıra büzücü etkisinden de faydalandığı bilinmektedir. Bu nedenle şuruplarda belirtilen kullanımların narın bilinen etkileri ile örtüşmediği ortaya çıkmaktadır.

11. Naneli Nar Şurubu

“Her yarım ratl ekşi ve tatlı nar suyu için bir ratl şeker eklenip bir demet nane ile karıştırılır, uygun bir kıvam almaya kaynatılır, bu şurup mide bulantılarına karşı kullanılır.”

Şurupta belirtilen etkinin, nardan ziyade nanenin mide bulantısını kesici etkisinden kaynaklandığı değerlendirilmektedir.

12. Terbiye Edilmiş Naneli Nar Şurubu

“Acı nar suyu alınır, acılığı kayıp olana kadar şeker ilave edilir, ateş üzerinde iken üzerine bir miktar elma suyu ve ağaçkavunu yaprakları veya kabuğu ilave edilir, uygun kıvama gelinceye kadar kaynatılır, mide ağrılarına karşı kullanılır, baş ağrıların kesici ve barsakları büzücü bir etkisi bulunmaktadır.”

Narın bilinen büzücü etkisinin, elmanın bağırsak hareketlerini düzenleyici etkisi ile birlikte, yine ağaçkavununun midevi etkisinin şurubun kullanımında belirtilen etki ile paralel olduğu, ancak belirtilen baş ağrılarına karşı kullanımının bu meyvelerin etkileri ile örtüşmediği görülmektedir.

13. Üzüm Şurubu

“Tatlı ve olgun üzümler alınır, sıkılır ve süzülür, üçte biri kalıncaya kadar kaynatılır, sonra acılığı kadar şeker ilave edilip belli kıvama kadar kaynatılır, öksürük kesici olan şurup ayrıca yılan ve akrep zehirlerine karşı da kullanılır.”

Üzümün, şurup formülünde belirtildiği gibi zehirlenmelere karşı bir etkisi bulunmamaktadır. Ayrıca üzümün bilinen kullanımları arasında öksürük kesici etkisine de rastlanmamaktadır.

14. İncir Şurubu

“Sarı olgun incir alınır, suda ezilir, üçte biri kalıncaya kadar kaynatılır, sonra üzerine şeker, Çin tarçını, Darşülfül, zencefil ilave edilir, bu karışım tamamen pişinceye kadar kaynatılır, bu şurup mide barsak gazları ve nefes darlığına karşı kullanılır.”

İncir, biber ve zencefilin öksürük kesici etkilerinin, şurup formülünde belirtilen nefes darlığı giderici etki ile bağlantısının olabileceği, Çin tarçını ve zencefilin gaz söktürücü etkilerinin de şurubun mide-bağırsak gazlarının giderilmesi için kullanılabileceği düşünülmektedir.

15. Naneli Ekşi Üzüm Şurubu

“Ekşi üzüm taneleri su ile kaynatılır, oluşan köpükler alınır, sıyınan yarısı kalıncaya kadar bir gece bekletilip süzülür, sonra her ratl için yarım ratl şeker ve bir demet nane karıştırılır, uygun kıvama kadar yeniden kaynatılır, bu şurup mideyi kuvvetlendirir, ishal ve kusmayı önleyici etkisi vardır. Ani ateş yükselmelerine karşı etkilidir.”

Üzümün bilinen kullanımları arasında bulunan ishal yapıcı etkisinin, şurup formülünde belirtilen ishal önleyici etki ile çeliştiği ortaya çıkmaktadır. Ancak şurup formülünde belirtilen diğer etkilerden kusmayı önleme ve mideyi etkisinin nandeden kaynaklanabileceği değerlendirilmektedir.

16. Meyve Şurubu

“Bu şurup, ayva, armut, nar gibi meyvelerden yapılır, bunların hepsi bir tencereye konup su ilave edilir, ısıtılır, oluşan köpük alınır, ağırlığı yarıya inince şeker ilave edilir, bu şurup mide ve barsakları kuvvetlendirir, kusmayı keser, hamile kadınlarda olabilecek kanamaları önler.”

Hacı Paşa'nın meyve şurubu için belirttiği bağırsakları kuvvetlendirici etkinin, içerdiği ayvanın bilinen bağırsak kuvvetlendirici etkisinden kaynaklanabileceği düşünülmektedir.

17. Taze Haşhaş Şurubu

“Elli dirhem beyaz taze haşhaş alınır, tohumları ile birlikte ezildikten sonra su ilave edilip hafif ateş üzerinde kaynatılır, sonra bir ratl şeker ve yarım okka bal eklenip belli bir kıvama kadar hafif ateşte kaynatılır, öksürük kesici, ateş düşürücü ve göğüs yumuşatıcı etkileri vardır, bir buçuk okka haşhaş kabuğu iyice ezilir, sıcak suda bir gün bir gece bekletilir, sıkılıp süzülür, iki okka haşhaş tohumu yarım ratl şeker ve yarım okka bal ilave edilir. Baş ağrıları ve nezleye karşı kullanılır.”

Haşhaş şurupları için belirtilen ağrı kesici ve öksürük giderici etkilere benzer olarak, haşhaşın günümüzde de ağrı kesici ve öksürük giderici olarak kullanıldığı bilinmektedir.

18. Terbiye Edilmiş Haşhaş Şurubu

“Kabuğu ile beraber elli tane haşhaş alınır, içindeki tohumları alınıp tohumları örtecek şekilde sıcak suda bekletilir. Başka bir kapta haşhaş kabuklarına da aynı işlem uygulanır, bunlar bir gün bir gece bekletildikten sonra kıvamlı bir sıvı oluncaya kadar dövülür, kabukların bulunduğu kap ateşte kaynatılır, üçte biri kalıncaya kadar kaynatıldıktan sonra iki kap birleştirilir. Kaynatılır, süzülür, bu şurup öksürük kesicidir, iç ve dış kanamaları durdurucu etkilere sahiptir.”

Taze haşhaş şurubunda olduğu gibi, terbiye edilmiş haşhaş şurubunda da öksürük kesici etki, haşhaşın günümüzde bilinen öksürük kesici etkisi ile paraleldir.

19. Helyun Şurubu

“Helyun (kuşkonmaz) sıcak suda yumuşayınca kadar kaynatılır, ezilir, süzülür, süzünüye şeker ilave edilir, belli bir kıvam geldikten sonra yarım ratl bal eklenir, bu şurup helyun çekirdeğinden yapılırsa her iki okka çekirdek için bir ratl şeker ilave edilmelidir. Bu şurup idrar söktürücü ve mesane taşlarına karşı kullanılır.”

Hacı Paşa'nın helyun şurubunda yer verdiği kuşkonmazın günümüzde de idrar sökücü ve kum düşürücü etkilerinin olduğu bilinmektedir. Bu nedenle söz konusu şurubun kullanımının, kuşkonmazın günümüzdeki kullanımı ile paralel olduğu ortaya çıkmaktadır.

20. Nergis Şurubu

“Bir miktar nergis alınır, sıcak su ilave edilir, bir gün bir gece bekletilir, hafif ateşte kaynatılıp soğutulur, bu arada bir ratl bal ve şeker karışımı ilave edilir, bu şurup nefes darlığına karşı kullanılır.”

Günümüzde tıbbi kullanımı pek yaygın olmayan nergisin, Hacı Paşa'nın şurubunda yer verildiği şekilde bilinen bir etkisi bulunmamaktadır.

21. Şeker Şurubu

“Zencefil ve Çin tarçımından beşer dirhem alınır, iki dirhem karanfil ile karıştırılır, bu karışım yedi ratl su ile sıvı üçte biri buharlaşınca kadar kaynatılır, geniş gözenekli bir bezden süzülür, üzerine bir miktar şeker ilave edilir, koyu bir kıvam alıncaya kadar yeniden kaynatılır, bu şurup vücudu kuvvetlendirmek amacıyla kullanılır.”

Hacı Paşa'nın şeker şurubunda belirttiği etkilerin zencefilin ve karanfilin günümüzde bilinen kullanımları ile örtüştüğü görülmektedir.

Sonuç

Osmanlı Dönemi'ndeki uygulamalar hakkında verdiği bilgiler açısından büyük önem taşıyan, Hacı Paşa'nın *Şifâü'l-Eskâm ve Devâü'l-Âlâm* adlı bu eserinde, basit ilaç kullanımının kombine ilaç kullanımından daha yararlı

olacağını öne sürmektedir. Ancak çeşitli rahatsızlıkların tedavisine yönelik hazırladığı bazı şurup formüllerinde kombine tedaviye yöneldiği görülmektedir. Bu durumun 16. yüzyılda sıkça rastlanan çoklu ilaç kullanımı ile de paralel olduğu görülmektedir. Aynı zamanda Hacı Paşa'nın şuruplarında genellikle bitkisel drogları kullandığı dikkati çekmektedir.

Hacı Paşa'nın şuruplarda kullandığı drogların bir kısmının günümüzde de kullanılmaya devam edildiği bilinmektedir. O dönemde kullanıp günümüz modern tedavisinde artık yeri olmayan bazı droglar ise bugün de halk arasında kullanılmaktadır. Bazı drogların kullanım amaçları günümüzde de aynen devam etmektedir.

Sonuç olarak Hacı Paşa'nın bu eserinin eczacılık uygulamalarının tarihteki ve günümüzdeki uygulamalarını kıyaslayabilmek açısından büyük önem taşıdığı düşünülmektedir. Bu gibi eserlerin incelenerek günümüzdeki kullanımlarla paralel formülasyonların tespit edilmesine ve halk tıbbındaki kullanımların daha iyi anlaşılmasına olanak sağlanmasının mümkün olacağı değerlendirilmektedir.

Kaynakça

- ACIDUMAN, A., İLGİLİ, Ö., “Erken Dönem Türkçe Tıp Yazmalarından Hacı Paşa'nın (Celalüddin Hızır) Teshil Adlı Eserinde Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Üzerine Bir Ön Çalışma”, *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, 54 (2011), s. 231-243.
- ADIVAR, A., *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1991.
- AŞÇIOĞLU, Ö., “Hacı Paşa ve Deontoloji”, *Konyalı Hekim Hacı Paşa*, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayın No: 3, Kayseri 1986, s. 39-44.
- BAYLAV, N., *Eczacılık Tarihi*, Yörük Matbaası, İstanbul 1968.
- BAYTOP, Turhan, *Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi*, İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayınları No:79, İstanbul 1984.
- ÇUBUKÇU, B., SARIYAR, G., MERİÇLİ, A. H., SÜTLÜPİNAR, N., MAT, A., MERİÇLİ, F., *Fitoterapi Yardımcı Ders Kitabı*, İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayınları No: 79, İstanbul 2002.
- DEMİREZER, Ö., ERSÖZ, T., SARAÇOĞLU, İ., ŞENER, B., *Tedavide Kullanılan Bitkiler-FFD Monografileri*, Akademisyen Kitapevi, Ankara 2011.
- DEVELİOĞLU, F., *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, doğuş Ltd. Şti. Matbaası, Ankara 1970.
- GÖDE, K., “Hacı Paşa'nın Yaşadığı Devir (1335-1423)”, *Konyalı Hekim Hacı Paşa*, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayın No: 3, Kayseri 1986, s. 13-16.
- GRUENWALD, J., *PDR for Herbal Medicine*, Medical Economics Company, New Jersey 2000.
- GÜRKAN, E., ÖNDERSEV, D. V., ULUSOYLU, M., GÖZTAŞ, Z., DİNÇŞAHİN, Neşe, *Bitkisel Tedavi*, Marmara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayınları No: 19, İstanbul 2007.
- Hacı Paşa, *Şifâü'l-Eskâm ve Devâü'l-Âlâm*.
- KÂHYA, E., *Türk Bilim İnsanları*, Nobel Yayınları, Ankara 2013.
- KARAMANOĞLU, K., *Farmasötik Botanik Ders Kitabı*, Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayınları No: 24, Ankara 1973.
- KÖKER, A. H., “Konyalı Hekim Hacı Paşa'nın Hayatı”, *Konyalı Hekim Hacı Paşa*, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayın No: 3, Kayseri 1986, s. 17-20.
- ÖNLER, Z., *Celalüddin Hızır (Hacı Paşa) – Müntabab-ı Şifa*, Türk Dil Kurumu Yayınları No.559, Ankara 1990.
- ÖZATA, N., *Fitoterapi ve Aromaterapi*, Doğan Kitap, İstanbul 2009.
- ŞEHSUVAROĞLU, B., *Eczacılık Tarihi Dersleri*, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul 1970.

- ŞENGÜL, E., AĞIRSEVEN, N., “Sultan II. Bayezid Külliyesi Tıp Medresesi ve Burada Okutulan Hekimliğe Ait Kitaplar”, *Lokman Hekim Journal*, 2(1) (2012), s.15-20.
- ŞEVKİ, O., *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları No:1296, Ankara 1991.
- TANKER, M., TANKER, N., *Farmakognozi*, Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayınları No:65, Ankara 1998.
- TANKER, N., KOYUNCU, M., COŞKUN, M., *Farmasötik Botanik*, Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayınları No: 88, Ankara 2004.
- YEŞİLADA, E., *Doğadan Gelen Sağlık: Bitki Çayları*, Era Yayıncılık, İstanbul 2011.
- ZEYBEK, U., HAKSEL, M., *Türkiye’de ve Dünya’da Önemli Tıbbi Bitkiler ve Kullanımları*, Zade Sağlık Yayınları, Konya 2010.
- Türkiye Kültür ve Turizm Bakanlığı, Türkiye Yazmaları
<https://www.yazmalar.gov.tr/kutuphane.php> Erişim Tarihi:26.06.2014